

Nacionalizmus és történetírás. Az ukrán történelemformálás hatása a nemzetté válás folyamatában¹

Rezümé Az ukrán nép 1991. évi függetlenedése következtében lépett át a kulturálisról a politikai nemzet szintjére, melyben nagy szerepe volt az egykori kommunista szuperhatalom, a Szovjetunió felbomlásának. A nemzetállami státus elérésével lehetőség nyílt, illetve szükségessé vált a korábbi értékek és fogalmak átértékelése, a nemzeti érdekek és perspektíva kialakítása. Az államiság sokévszázados hiánya miatt az államszervezet majd minden lépcsőfokát meg kellett teremteni, vagy pedig nemzeti nyelvűvé tenni. Az ukrán nyelv és az ukrán történelem mint a nemzettudat formálásának elsődleges eszköze, kiemelt szerephez jutott, mivel az orosz és szovjet historiográfia által kialakított „kisorosz”-kép és státus, már nem felelt meg az új viszonyok között. A dicső múlt, az őshonos területek történetének megírásakor viszont céljaiknak megfelelően szelektálva, olykor a forráskritikát mellőzve, ők is szívesen nyúltak a szovjet érában kitermelt (ál)tudományos irodalomhoz, koncepciókhoz. Azonban fontos hangsúlyozni azt is, hogy az 1991 utáni történetírás alapjaiban visszatért az 1917 előtti történeti koncepciókhoz, művekhez, nagymértékben azokat használják forrásul a korai, közép- és újkori események taglalásánál, majd kiegészítik a XX. századra vonatkozó fejezetekkel, mely kor-szak tisztázásához nagy segítséget nyújtanak az emigráns ukrán történészek munkái.

Резюме Становлення нації є довгим процесом в житті кожного народу, має своєрідні ознаки та фактори, які прискорюють та затримують його. Становлення української національної самосвідомості пройшло згідно типічного східноєвропейського моделю, в якій важливу роль зіграли інтелегенція, історики та історіографія. В зв'язку з цим мета цієї роботи довести яким чином вплинули історичні дослідження на розвиток українського національного руху, який згодом перетворився на націоналістичний рух, а також на якій ідейній основі утворився та формувався український націоналізм, і яку роль зіграла ідейна течія націоналізму у досягненні незалежної української держави.

A nemzettudat és a nemzeti megújulás kora

Nemzettudat – minden ember valamely nemzethez tartozásának érzése, a közös múlt, jellemvonások, mentalitás, kultúra vállalása. Ebből fakad az a természetes törekvés minden nemzet tagjai körében, hogy megőrizzék ezeket a jellegzetességeket, ne asszimilálódjanak más néphez, minden áron megőrizzék anyanyelvüket, népi hagyományaikat, szokásaikat, vallásukat. Innen ered továbbá az a törekvés is, hogy kezdetben nemzeti-kulturális vagy nemzeti-területi autonómiát szerezzenek, idővel pedig a gazdasági-politikai függetlenség, a polgári társadalom és nemzetállam szintjére érjenek.²

A nemzeti megújulás a kelet-európai fejlődés ismert jelensége, a modern nemzetek kialakulásának formája. A nemzeti öntudat fejlődése más-más népeknel különbözőképpen és eltérő ütemben zajlott, mégis három fő szakasza különíthető el. Ahogy *Miroslav Hroch*³ megfogalmazta, egy etnikum értelmisége, maroknyi ember felfedezi ennek az etnikumnak a létét, felfedezi mint nemzetet, és agitálni kezd

* A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Történelem és Társadalomtudományi Tanszékének tanára.

¹ Folytatás. Elejét lásd.: ACTA BEREKSASIENSIS, 2006, V. évfolyam, 2. kötet, 100–120. A tanulmány a Pro Renovanda Cultura Hungariae „Dunatáji népek kutatása” szakalapítványának támogatásával készült.

² V.P. Sevcsuk, M.G. Taranenko: 1999. i.m.: 140.

³ Miroslav Hroch: Social Preconditions of National Revival in Europe. Cambridge, 1985.

ennek érdekében. Ez a mozgalom első szakasza. Amikor már százával akadnak hívei a mozgalomnak, az a második szakasz. A harmadik szakaszban a nemzet meglétének tudata – többnyire az iskolarendszer útján – eljut a széles tömegéig. Ez az időbeli fejlődés egyik menete. Tartalmilag pedig úgy lehet fogalmazni, hogy a nemzeti megújulásnak van egy első, kulturális, és egy második, politikai szakasza. Az elsőben a nemzeti nyelv és a nemzeti múlt, vagyis a történelem áll a középpontban, ez jelenti a kialakuló nemzeti identitás magvát. A követelések, ha vannak egyáltalában, a nyelv elismertetése köré rendeződnek. A második szakaszban már ebből kiindulva politikai követelések fogalmazódnak meg, a nyelv hivatali használatától az önálló nemzetállam igényéig. Ez a modell persze nem minden részletében azonos az egyes kelet-európai nemzetek esetében, mert a konkrét körülmények módosíthatják, a sorrend akár fel is cserélődhet.⁴

Nemzeti megújulásnak *Niederhauser Emil*, neves Kelet-Európa-kutató szerint „inkább utólag nevezzük azt a fejlődési sort, amely a modern nemzethez vezetett. A maga korában ébredésnek vagy újjászületésnek hívták, abból a fikcióból kiindulva, hogy a nemzet öröktől fogva (Kelet-Európában ez nyilván a korai középkort jelenti) létezik, csak most éppen alszik. Fel kell tehát ébreszteni, mielőtt végleg elalszik, vagyis eltűnik”.⁵ Ez a felismerés voltaképpen egy szűk értelmiségi rétegé, és „különösen azoknak az etnikumoknak az esetében, amelyeknek vagy egyáltalában nem volt államiságuk, vagy még a középkor folyamán megszűnt” – olvashatjuk alább. Ezt látszik igazolni az ukrán historiográfia is, mely napjainkban továbbra is a „vidrodzsennya” (újjászületés) kifejezést használja a folyamat tárgyalása során.

A nemzeti megújulás (újjászületés) tulajdonképpen az etnikumból nemzetté alakulásnak a formája, amely egy sajátos kelet-európai modell szerint zajlott. De hogyan is zajlott a nemzeti újjászületés az ukránok körében? Milyen hazafias erők keltették életre az ukrán nemzeti eszmét és emelték egy magasabb szintre? Erről szól a következő rész.

A „ruina”⁶ hosszú évei után a nemzeti „újjászületés” nem volt könnyű. A XVIII. sz. végén – XIX. sz. elején a Dnyeper-menti Ukrajnában a nemzeti élet megrekedt, de a nép tudatában tovább élt a dicső kozák múlt, a Hmelnycicsina, a Zaporozsjei Szics emléke. A majdnem teljesen eloroszosodott ukrán urak körében sem vészett ki teljesen a nemzeti jellegzetesség tudata, fennmaradt az önálló fejlődésnek és államiságnak a törekvése. Mindez kedvezően hatott a nemzeti újjászületés folyamatában, amely a XVII – XIX. sz. fordulóján majdnem minden meghódított és erőszakosan államiságuktól megfosztott szláv nép körében megjelent, és ez Ukrajnában éppen a Bal-parti részen jelent meg először. Az orosz cárizmus sovinizta ukránellenes politikája ellenére, az ukrán nép nemzeti öntudata tehát nem halt ki. Ez viszont az egyszerű népnek volt köszönhető, hiszen a nemességgel ellentétben ők nem oroszosodtak és nem lengyelesedtek el. Számos történész szerint éppen ez az erős nemzeti öntudat az ukránok egyik fő jellegzetessége, illetve a források szerint több külföldi utazó is feljegyezte ezt a sajátosságot, akik a XIX. sz. elején Ukrajnában jártak. „Az orosz cárizmus gyarmatosító politikája váltotta ki az ukrán társadalomból azt a sajátos önvédelmi reakciót, amely számos olyan

⁴ Niederhauser Emil: A nemzeti megújulás kora. História, 1995/XVII. évf. 1. szám. 11.

⁵ Niederhauser Emil: Kelet-Európa története. História Könyvtár, Budapest, 2001. 127.

⁶ „Ruina” vagyis „hanyatlás”. A XVII. század 60–80-as éveit nevezi így az ukrán történeti irodalom, mivel Bohdan Hmelnycickij utódai nem tudták befejezni, sikerre vinni az általa megkezdett harcot. A nevezett időszak kezdetének az 1657. évet tartják, amikor Bohdan fiát, Jurij Hmelnycickijt Ivan Vihivszkij váltotta fel a hetmani tisztségben.

cselekményben nyilvánult meg, melyek arra utaltak, hogy az értelmiség és a nép körében feléledt és terjedt a nemzeti identitástudat, kulturális és politikai tartalmú nemzeti mozgalmat indítottak. Összességében ezeket a folyamatokat az ukrán nemzeti újjászületés időszakának szokták nevezni⁷ – olvashatjuk egy egyetemisták számára készült ukrán történelmi kézikönyvben.

Oreszt Szubtelnij szerint az ukrán nemzeti-állami újjászületési mozgalom szerves részét képezte a kelet-európai nemzeti mozgalmak fejlődési modelljének, melyek 3 fő szakaszban zajlottak:

- Akadémiai szinten
- Kulturális szinten
- Politikai szinten.

Az ukrán nemzeti eszme fejlődése szempontjából fontos szerepet játszottak az európai események: a francia forradalom és a napóleoni háborúk, melyek hatására jött létre pl. a dekabrista mozgalom, amely célja többek között a cári abszolutizmus és önkényuralom leváltása (forradalmi ág), illetve a társadalmi és gazdasági élet megreformálása (liberális-felvilágosult ág).

Ukrajnában éppúgy, mint Kelet-Európa más országaiban a haladó nemzeti eszmék alkotói, terjesztői az értelmiségiek voltak (a XVII. sz. végén – a XIX. sz. elején). A Dnyeper-melléki Ukrajna értelmiségi rétege főként a polgárságból került ki, majd a kisnemesség, kozákság és parasztság soraiból bővült. Ők voltak hivatottak ellátni a nép kulturális, majd idővel politikai vezetését, irányítását. Az intellektuális generáció kinevelésében az első egyetemek – Harkovban (1805) és Kijevben (1834) – létrejötte játszott fontos szerepet.

A nemzeti eszmékkel túlfűtött nemzedék fő célja az volt, hogy a nemzeti és a politikai törekvéseket összhangba hozzák az alsóbb néprétegek érdekeivel. A nép és a népi elit kultúra iránti érdeklődésük az Ukrajnába is eljutó nyugati eszmék hatására alakultak ki. A korabeli ukrán politikai gondolkodásra különösen nagy hatást gyakoroltak a herderi eszmék és a romantika szellemi irányzata, melyek megteremtették a nemzetek önmeghatározásának szellemi alapjait.

A nemzeti identitás összetevőinek feltárásához az ukrán értelmiség az ukrán etnikum egyedi és jellegzetes vonásainak felkutatására koncentrált: történelem, folklór, nyelv és irodalom. Ebben a korai időszakban a múlt írásos emlékeit, népdalokat, falusi szokásokat, hagyományokat kutatók körében kezdett megfigyalmazódni, mik is tulajdonképpen az ukrán kultúra fő alkotórészei, jellegzetességei. Idővel majd ezek a következtetések adták meg az elméleti alapot az ukrán nemzet önmeghatározásához, melynek legfontosabb tényezőjének az ukrán történelmi múltról szerzett ismereteket tekintik.

Az ukrán nemzeti eszme és a nacionalizmus

Az ukrán nemzeti eszme elméleti és filozófiai megalapozása csak a XIX. században ment végbe, gyökerei viszont jóval mélyebben, az ukrán nép létrejötte idején keresendők, mivel a nép mentalitása és etnikai identitástudta már ezzel egy időben kialakult.⁸ Az ukrán kutatók többsége ezt az időszakot a Kijevi Rusz kialakulása és virágkora idejével azonosítja. Fontos tényezőnek tartják számon e

⁷ V.P. Sevcsuk, M.G. Taranenko, 1999. i.m.: 141.

⁸ Natalija Vihrisztjuk: Sztanovlennya ta rozvitok ukrajinszkoji nacionalnoji ideji. – In: Mology, oszvita, nauka, kultura i nacionalna szamoszvidomiszty. Zbirnik materialiv VIII. Vszeukrajinszkoji naukovoprakticsnoji konferenciji. Kijiv, 2005. Tom 5. 124.

szempontból azt, hogy más népekkel ellentétben, az ukránoknak sohasem kellett elhagyniuk az őshaza területét, melynek következtében „az ukrán területeken a kulturális kötődés sehol és semmikor nem szakadt meg”.⁹ Az ukrán kulturális élet jelentős mérföldköve volt a Kijevó-Mohilevi Akadémia létrehozása, amely számos híres alkotó, pap, filozófus – Radivilovszkij, Grigorij Szkovoroda – alma mátere volt.

Tarasz Sevcsenko műveiben a nemzeti eszme már nemzeti mítoszként jelent meg, mivel verseinek fő témája Ukrajna múltja és jövője. A múlt – a dicső kozák szellemiséggel átvődött ideális állapot, melynek újjá kell születnie a jövőben, egy szabad és független Ukrajna formájában.¹⁰

Az ukrán nemzeti eszme filozófiai megalapozása leginkább Ivan Franko nevéhez fűződik. A nyugat-ukrán területen élő költő és író mélyre ásta magát a témában: elméleteket fogalmazott meg a nemzet fogalmáról, a nemzetté válás tényezőiről, a nemzet ideális állapotáról és az értelmiség szerepéről a nemzeti és társadalmi életben. Ivan Franko megfogalmazásában a nemzet olyan egységes kulturális szervezet, amely képes az önálló kulturális és politikai élet megszervezésére.¹¹ Az ukrán nép nagy etnikai tömegéből az értelmiség feladata nemzetet faragni, amihez az kell, hogy széles körben ismertessék a nemzeti ideológiát, ezáltal erősítsék a nemzeti egység érzését, nemzeti öntudatot, vagyis tanítsák meg a népet arra, hogy „ukránnak érezzék és vallják magukat”.¹²

Az ukrán nacionalizmus jellegzetességeinek és történetének tárgyalása előtt *Hans Kohnt* idézném a Keleten és Nyugaton kifejlődött nacionalizmusok közötti különbség tömör összefoglalása érdekében. „Nyugaton a nacionalizmus ama erőfeszítésből emelkedett föl, amely nemzetet akart építeni, méghozzá a politikai realitásban, a harcot a jelenben folytatta, kevés tekintettel a múlthoz fűződő érzelmi (sentimental) viszonyra. Közép- és Kelet-Európában a nacionalisták gyakran a múlt mítoszaiból építkeztek, s a jövőről álmodoztak, amely álom egy eszményített hazára vonatkozott, szorosan kapcsolódott a múlthoz, kevés a közvetlen kapcsolat a jelenhez.” Kimondva-kimondatlanul majd mindegyik kutató azt hangoztatja, hogy „Nyugaton” az állam volt a nacionalizmusok célja, a nemzeti gondolat az állam megteremtésében csúcsozott ki, „Keleten” a nemzetfogalmat a nyelv egybekovácsoló lényegéből vezették le.¹³

A függetlenedés óta eltelt évek során különösen aktuális témává vált Ukrajnában a nacionalizmus, hiszen a fiatal állam berendezkedésének folyamatában ez az eszme kulcsfontosságúvá lépett elő. Tudósok, történészek, politikusok, politológusok és szociológusok is elkezdtek érdeklődni a téma iránt, hiszen az új helyzet megszülte az ideális állampolitika megtalálásának szükségességét. A nacionalizmus azonban nem vált egyértelműen állami ideológiává, mivel „az ukrán társadalom viszonyulása ehhez az eszméhez még mindig nem egyértelmű. A mai

⁹ Szoldatenko V., Szivoljub J.: Vitoki i peredvizniki ukrajinszkoji ideji. – In: Vicse. 1993/№ 11. 32.

¹⁰ Natalija Vihrisztjuk, 2005. i.m.: 125..

¹¹ Franko felfogása nagyon hasonlít Isaiiah Berlin: A nacionalizmus: valaha elhanyagolták, ma hatalmas úr (In: Politikai doktrínák. Szöveggyűjtemény. Szerk.: Demeter M. Attila. Partiumi Keresztény Egyetem. Nagyvárad, 2004.) című tanulmányban kifejtett gondolatmenethez, mely szerint „egy társadalom életének a rendszere a biológiai szervezet sémájához hasonlatos”. A nemzeti organizmus vagy nemzet – akár állam formáját ölti is egyben, akár nem – az a lényegi egység, amelyben az emberi természet maradéktalanul realizálódik, s ez nem az egyén, és nem egy szándékosan létrehozott egyesülés, amit akaratlagosan fel lehet oszlatni, meg lehet változtatni vagy el lehet hagyni.

¹² Franko I. J.: Odvertij liszt do halickoji ukrajinszkoji molodezsi. – In: Franko I. J.: Zibr. Tvoriv u 50 tomah. Kijiv, 1986. Tom 45. 404-405.

¹³ Hans Kohn: Nationalism. Its Meaning and History. Princeton, Toronto, 1955.

napig érvényesek azok a sztereotípiák, amelyek a nacionalizmust a „nácizmussal”, „fasizmussal” vagy „sovinizmussal” azonosítják”.¹⁴ Ezt a szemléletmódot nyilvánvalóan a sokéves szovjet propaganda alakította ki és rögzítette az internacionalizmus légkörében szocializált ukránok nagy részében.

Az ukrán publicisztikában a *nacionalizmus* fogalma először a XIX. század 80–90-es éveiben jelent meg, B. Hrincsenko és Mikola Drahomanov polémiájában. Az ukrán nacionalizmus fő ideológusának a XX. század elején tevékenykedő Mikola Mihnovszkijt tekintik, akinek a *Független Ukrajna* című műve a század közepén működő aktív nacionalista mozgalmak és szervezetek „kézikönyvévé” vált. Ezidőtájt rögzült az ukrán értelmiség politikai tudatában az „ukrán nacionalizmus” mint egy radikális ideológiai eszme. A fogalom radikalizálódásának folyamata az 1917–21. évi ukrán nemzeti forradalom¹⁵ veresége után kezdődött, amikor azt a radikális nacionalisták „monopolizálták”. Dmitro Doncov *Nacionalizmus* és Szciborszki *Naciokrácia* című műveikkel megteremtették az ideológiai alapokat az ukrán integrál-nacionalisták számára.¹⁶ Ezen eszmékre alapozva jött létre a század 20–30-as éveiben az Ukrán Nacionalisták Szervezete (OUN – Orhanyizacija Ukrajinszkij Nacionalisztiv). A szovjet érában az ukrán nacionalistákat az „ukrán burzsoá nacionalista” terminussal illették, és ide sorolták pl.: V. Lipinszkijt, Mihajlo Hruszevszkijt, Sz. Jefremovot, Volodimir Vinnicsenkot és L. Jurkevicsét.¹⁷ A XX. század második felében az ukrán nacionalizmus képviselői, ideológusai, az önálló államiság elérését tűzték ki célul, műveik erre koncentráltak. Itt kell megemlíteni J. Malanyuk, V. Lipa, Ivan Bahrjanij, Dmitro Doncov műveit. A Szovjetunió totalitárius államberendezkedése ellenére az ukrán értelmiség széles körében tovább élt az identitástudat és a nemzeti eszme. A 60-as években jött létre az értelmiség körében az ún. disszidens mozgalom, amely főként kulturális-felvilágosító és irodalmi tevékenységet fejtett ki. A szovjet vezetés mégis ugyanúgy viszonyult a disszidensekhez, mint a radikális nacionalistákhoz, az Ukrán Nacionalisták Szervezetének és az Ukrán Felkelő Hadsereg¹⁸ tagjaihoz. A gorbacsovi érában a társadalmi élet viszonylagos demokratizálódása után az egykori disszidensek és az emigráns ukrán nacionalisták kísérletet tettek nacionalista pártok létrehozására, így tevékenységük hozzájárult a független Ukrajna megteremtéséhez.

Az 1991-es fordulat óta eltelt időszakban a nacionalisták körében is folyamatban volt az alkalmazkodás az új államformához, a megfelelő állami ideológia keresése, kialakítása. Míg a 1994. évi parlamenti és helyhatósági választások eredményei azt bizonyították, hogy a nacionalisták nem rendelkeztek nagy támogatottsággal, népszerűséggel a lakosság körében, 1998-ban viszont az Ukrán Kommunista Párt után nagyságrendileg a jobboldali (nemzeti-demokrata) pártok frakciója volt a második. A jobboldalra szavazó választópolgárok többsége a nyugat-ukrajnai megyékből kerültek

¹⁴ Szerhij Masovec: Ukrajinszkij nacionalizm. – In: Mology, osvita, nauka, kulytura i nacionalyna szamoszvidomiszty. Zbirnik materialiv VIII. Vszeukrajinszkoji naukovo-prakticsnoji konferenciji. Kijiv, 2005. Tom 5. 186.

¹⁵ Az 1917–21. évi forradalomról részletesebben l. a publikáció első részében.

¹⁶ A témáról és a művekről részletesebben l. Bohdan Cservak: Ukrajinszkij nacionalizm. Doszlidsennya, interpretaciji, portreti. Drohobics, 1996.

¹⁷ A felsorolt személyek többségét a függetlenné válás óta mint ukrán nemzeti hősokeket, az ukrán nemzeti eszme kiemelkedő „harcosait” tisztelik.

¹⁸ Ukrán Felkelő Hadsereg (UFH) – Ukrajinszka Povsztanszka Armija – a második világháború idején működő partizánosztatok, amelyek a bevonuló szovjet hadsereg előrevonulását próbálták akadályoztatni.

ki,¹⁹ a lakosság egy része azonban még mindig a régi nomenklatura tagjaira adta le voksát, akik a régi, „megszokott” szovjet, internacionalista berendezkedést propagálták az országban. A nacionalisták iránti politikai érdeklődés hiánya a XX. század 90-es éveinek közepén Ukrajnában kialakult társadalmi-politikai válsággal magyarázható, mivel őket tették felelőssé érte.²⁰ 2002-ben a nemzeti-demokraták, nacionalisták és liberálisok nyerték meg a pártlisták szerint zajló parlamenti választásokat, s az új állami ideológia megfogalmazása, kialakítása jelenleg is folyamatban van.

A nacionalizmus kutatás, mint tudományos terület és a publicisztika kedvelt témája, jelenleg reneszánszát éli Ukrajnában. Elismert kutatója a témának Kaszjanov Georgij Volodimirovics, aki 1999-ben jelentetett meg egy alapművet *Teoriji naciji ta nacionalizmu* címmel. A 352 oldal terjedelmű kötet a hagyományos és modern nemzetfogalmak és nacionalizmuselméletek mellett, sorra veszi a téma nyugati szakirodalmát, jelesebb kutatóit, illetve ismerteti a kérdéskör ukrainai kutatóinak álláspontját, eredményeit is. Jelentős megállapítása a szerzőnek, hogy az „ukrán nemzet” fogalma még az ukrán alapokmányokban, pl. az Alkotmányban sincs hivatalosan definiálva, és gyakran felváltva használatos az „ukrán nép” terminussal, annak ellenére, hogy az „ukrán nép” fogalma gyakran az „ukrán állampolgár” értelemben is használatos. Bár a történeti irodalomban megfogalmazódott, hogy „az ukrán nemzet – egy etnikai-kulturális és nyelvi egység”, a nép és nemzet fogalmát gyakran azonosítják és egymás szinonimájaként használják.²¹

Heves vitát váltott ki az ukrán társadalom, történészek, nacionalista mozgalmak és pártok körében Koszty Bondarenko politológus *Bliszki i zlidnyi ukrajinszkoho nacionalizmu* („Az ukrán nacionalizmus tündöklése és hanyatlása”) címmel 2002-ben megjelent cikke. Pozitívan értékelt a publikációt pl. Vaszil Mihalszuk, aki szerint azért nagy a jelentősége, mert „80 év óta először mondja ki valaki Ukrajnában, hogy az ukrán nacionalizmus az nem ukrán burzsoá nacionalizmus, amellyel a szovjet propaganda etette az embereket, hanem a népi hazafiság egy természetes formája. Ez nemcsak az ukránokra jellemző, hanem a világ minden népénél jelen van, és a hagyományok, kultúra és nyelv védelmében nyilvánul meg.”²² Továbbá azt is hangsúlyozza mindkét szerző, hogy mivel a „nacionalizmus” terminusa nem volt népszerű Ukrajnában, azt sokáig a „nemzeti eszme” fogalommal helyettesítették.

Szimbólumok és nemzetképzés

-----Az 1996. június 28-án elfogadott új Ukrán Alkotmány egyes történészek véleménye szerint „az ukrán állam történelmi alkotmányozó hagyományain”²³ nyugszik. E hagyomány első elemének egy kozák államalakulat, a Zaporizsjei

¹⁹ A nyugat-ukrainai területeken (l. a fenti történeti áttekintésben is) mindig erősebb volt a nemzeti eszme, haladóbb, nyugatiasabb szellem uralkodott egyrészt a földrajzi közelség miatt, másrészt a lengyel, majd osztrák befolyás miatt, míg a keleti rész erős orosz hatás alatt fejlődött, nagymértékű volt az eloroszosodás a felső társadalmi rétegekben.

²⁰ K. Bondarenko: *Bliszki i zlidnyi ukrajinszkoho nacionalizmu*. – In: Dzerkalo tiznya, 2002. №7.

²¹ Kaszjanov G.: *Teoriji naciji i nacionalizmu*. Kijiv, MAUP, 1999. 99.

²² Vaszil Mihalszuk: *Problemi ukrajinszkoho nacionalizmu v Ukrajyni*. <http://www.mirror.kijiv.ua>

²³ *Dovidnik skoljara*, 2003. i.m.: 805.

Had jogait és szabadságait tartalmazó, Pilip Orlik hetman által 1710-ben elkészített Alkotmányt tekintenek, mely soha nem lépett életbe. Az első XX. századi ukrán Alkotmány, az Ukrán Nemzeti Köztársaság Alkotmánya, 1918. április 29-én lépett életbe, ám a szovjethatalom idején 1919. március 6–10. között Kijevben a III. Összukrán Tanácsok Gyűlése már az Ukrán Szocialista Tanácsköztársaság Alkotmányát fogadta el, semmissé téve az előző évit. A szovjet–ukrán érában az USZSZK 1938-ban elfogadott alapokmánya lépett életbe, melyet 1978. április 20-án módosítottak, és attól kezdve ez volt hatályban egészen az 1996. évi Alkotmány elfogadásáig.²⁴ Paradox módon magában az Alkotmányban pedig ezt olvashatjuk: „Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa az ukrán nép – Ukrajna valamennyi nemzetiségű állampolgárai nevében, kifejezésre juttatva a nép szuverén akarátát, az ukrán államalapítás több évszázados történetére támaszkodva és annak alapján, hogy az ukrán nemzet, az egész ukrán nép érvényre juttatta önrendelkezési jogát,...”²⁵ A fentiek ismeretében azonban felmerül a kérdés, milyen „ukrán államalapítás több évszázados történetére” hivatkozik a Legfelsőbb Tanács, illetve mikor történt ez az államalapítás. Ez a ködös megfogalmazásból nem derül ki, mint ahogy az sem, pontosan milyen területeket foglal magába „Ukrajna földje”, csak a IX. fejezetben kerülnek felsorolásra az ukrán területek (oblaszty) a jelenlegi status quo alapján.

Az állami identitás megteremtésében fontos szerepet játszott két törvénynek az elfogadása: a M. Verbickij zenéjén alapuló nemzeti himnusz és az állami attribútumok²⁶: kék-sárga lobogó és a „trizub”,²⁷ (háromágú címer) Nagy Vlagyimir fejedelmi címerének bevezetése mint kis állami címer, illetve a Zaporozsjei Had címere nyomán készült nagycímer elfogadása. Az állami jelképek kiválasztását természetesen az ukrán nép számára kiemelkedő történelmi események, személyiségek és korszakok felelevenítése motiválta. Ukrán történészek szerint például már 1410-ben a grünwaldi csatában harcoló halics-volhíniai fejedelem hadseregének zászlói kék alapon aranyszínű oroszánt ábrázoltak. Később az egykori Kijevi Rusz több részfejedelemsége is használt kék-sárga lobogókat. A kozákok és hajdamákok²⁸ viszont már a zászlókon kívül harci ruházatukat is e két színből állították össze, amiről több historizáló festmény tanúskodik.²⁹ Nagy Vlagyimir címerének használata a nép eredetére, első államára a Kijevi Ruszra utal, illetve Vlagyimir fejedelem révén – aki 988-ban megkeresztelte a szlávokat – a kereszténység fontosságát is kiemeli.

1992. január 16-án Ukrajna Legfelsőbb Tanácsának ülésén került napirendre az ukrán nemzeti himnusz kérdése. Itt született határozat a himnusz zenei változatáról, amely a Verbickij-féle dallam és a *Még nem halt meg Ukrajna* című Csubinszkij (1863) tollából származó vers mellett döntött³⁰.

A *Még nem halt meg Ukrajna* című himnusz megszületése (előbb, mint költemény, majd dalként) az ukrán nép XIX. század 60-as éveinek társadalmi-politikai helyzetéhez fűződik, ebben az időszakban kezdett kibontakozni a keleti és nyugati

²⁴ Erről részletesebben I. T. V. Ladicsenko: *Isztorija Ukrajini XX. szt. Zrazki vidpovidej do egzamenacijnih biletiv*. Kijev, 2002. 25–26.; O. D. Bojko, 2002. i.m.: 584–588.

²⁵ Ukrajna Alkotmánya, 1996. 3.

²⁶ Ukrajna Alkotmánya, 1996. 20. cikkely, 11.

²⁷ Trizub – szigony formájú, háromágú címer, melynek számos jelképes értelme van. A legáltalánosabbak, hogy a 3-egység: ég, föld és pokol, vagy a nap, víz levegő, vagy az Ember, Tér és Idő; vagy a Szentháromság egységét szimbolizálja. Részletesebben I. T. V. Ladicsenko, 2002. i.m.: 17.

²⁸ Hajdamákok – a XVIII. század elején Jobb-parti Ukrajnában kibontakozó lengyelelles felkelő mozgalom tagjai.

²⁹ T. V. Ladicsenko, 2002. i.m.: 17.

³⁰ Uo. 18.

ukrán földeken a nemzeti mozgalom. Új, ukrán nyelvű folyóiratok láttak napvilágot, terjedt az a gondolat a nép körében, hogy a két részre szakadt Ukrajnát újra kell egyesíteni és függetlenedni mind az orosz, mind az osztrák befolyástól. A Csubinszkij tollából származó, először 1886-ban kiadott vers eszméi gyorsan magával ragadták az olvasó közönséget és közismertté vált nemcsak az értelmiség körében. Egy ideig ezt a híressé vált irodalmi költeményt Sevcsenkónak tulajdonították. Népszerűségét annak is köszönhetette a mű, hogy egyik szerzője Csubinszkij a Dnyeper mellékéről származott, a másik pedig Mihajlo Verbickij Galiciából, így ez az együttműködés is az ukrán földek egységének és függetlenségének eszméjét jelképezte.

A szovjet éra uniformizált *Szojuz nyerusimmih...* kezdetű himnusz³¹ után, 1989-ben hamvaiból újjáéledt Pavlo Csubinszkij már-már „feledésbe merült” alkotása. A „feledésbe merülés” kifejezés idézőjelbe való tétele nem véletlen, mivel a szovjet rendszerben a *Még nem halt meg Ukrajna* című himnusz előadása, vagy szövegének népszerűsítése tilos volt, s még vers formájában sem szerepelt az irodalmi antológiákban. Szerzőjét nacionalistának titulálták, s tevékenységéről egyetlen szakkönyvben sem lehetett olvasni. 1989-ben Pavlo Csubinszkij költő boriszipoli sírhelyénél újra felzengett az ének egy népi kórus előadásában Leopold Jascsenko karmester irányításával, a sírnál tisztelő tömeg is azonnal elkezdte énekelni.

A *Még nem halt meg Ukrajna...* és hasonló motívumok igen gyakori eleme a tragikus és hányattatott sorsú népek himnuszainak és nemzeti verseiknek. A nemzet fennmaradásának és továbbélésének a kérdése a társadalom kulcseszméje több nemzedéken keresztül, és ezt kifelé újra és újra bizonyágtétellel kellett alátámasztani. A különböző állami fennhatóság alatt élő ukrán nép állandó függetlenedési törekvését, szabadságharcát jelképezik a következő sorok: „leszünk még mi is urak a saját hazánkban...”, vagy „lelkünket, testünket áldozzuk szabadságunkért...”. Rögtön megjelenik itt az ukrán múlt dicsó szabadságharcosainak, a kozákoknak a képe, az ukrán nép büszkén tőlük származtatja magát. A szabadság, önálló államiság, jobb élet és szebb jövő reményét, megvalósulásuk hitét kifejező sorok erős optimizmust és magabiztosságot sugallnak. A történelem kiemelkedő személyiségei közül Bohdan Hmelnyickij³² az, aki helyet kapott a himnusz szövegének egyik verziójában.

A függetlenedés óta ukrán történészek százai dolgoztak azon, hogy a szovjet történelem korában „nacionalistáknak” és „hazaárulóknak” bélyegezett múltbéli hősokeket rehabilitálják és méltóképpen tiszteljék (lásd Ivan Mazepa vagy Mihajlo Hruszevszkij).³³ Ma leginkább azokat a személyeket tartják nagyra az ukránok, akik évszázadokon át az „elnyomók” ellen harcoltak: Halicsi Danilo, Bohdan Hmelnyickij és a zaporozsjei kozákok, Oleksza Dovbus és a hajdamákok, Tarasz Sevcsenko stb. Általános tendencia a világ minden országában, hogy a nemzeti valután az illető állam kiemelkedő történelmi személyiségeit ábrázolják. Az ukrán hrivnyákra³⁴ így kerültek fel Bölcs Jaroszlav, Bohdan Hmelnyickij, Ivan Mazepa, Tarasz Sevcsenko és Ivan Franko.

A kozák múlt felidézése és idealizálása központi témája számos tudományos, publicisztikai műnek és a középiskolai tananyagnak. Olyan sajátosság ez, amely megkülönbözteti az ukrán népet az oroszától.

³¹ A „Szojuz nyerusimmih...” kezdetű himnusz a Szovjetunió egységét és az új szovjet típusú embereszményt erősítette „szövetségbe forrtak a szabad köztársaságok...” mondattal kezdődik.

³² Bohdan Hmelnyickij – kozák hetman, az 1648–1654 közötti nemzeti felszabadító háború vezetője.

³³ Ivan Mazepa – kozák hetman, az északi háborúban szembe fordul I. Péter orosz cárral és a svéd király oldalán harcol, tőle remélve segítséget egy független ukrán állam megeremtéséhez. Mihajlo Hruszevszkij – az I. világháború utáni ukrán nemzeti mozgalom vezéregyénisége, az Ukrán Központi Tanács vezetője.

³⁴ 1996 augusztusában vezették be ismét a hrivnyát, ami 1917 decemberében volt először nemzeti fizetőeszköz.

Az ukrán történetírás

A modern Ukrajnának a szó általánosan elfogadott értelmében állami történelme szinte nincs; úgy tekintendő tehát ez a történelem, mint amely a népnek különféle periódusokban és különféle államokban szerzett történelmi és politikai tapasztalatait foglalja össze. „Minden, legitimitásában bizonytalan vagy totális hatalmi-társadalmi igényvel fellépő ideológia, rendszer a múltat is uralni akarja”³⁵ – olvashatjuk egyik neves kortárs magyar történész írásában. Hasonlóan lehetne jellemezni a nemzeti (ön)kép megteremtésén munkálkodó fiatal ukrán állam helyzetét, mely számára a nemzetkép teremtő folyamat elengedhetetlen részévé vált többek között a nemzeti történelmi narratíva megteremtése. A nemzeti történelem művelése és a történelem „nemzeti látószögének” kialakítása immár itt is politikai szerepet kapott. Az ún. „védhatalmi nacionalizmus”³⁶ formája – melyet általában Közép-Kelet-Európa kis államaira tartanak érvényesnek –, úgy gondolom, az ukrán állam esetében is jellemző irányzat, hisz ebben „a nemzeti történelem és általában a nemzeti hagyományok, nem utolsósorban a nemzetállami önállóság állandó hangsúlyozása érzelmi és politikai töltetet nyert”³⁷.

Folytonos államiság hiányában az ukrán köztudatban, sajtóban, tankönyvekben történelmi távlatokról, eseményekről beszélve sokszor, de nem mindenütt az „ukrán földek” fogalmát használják. Vagyis a múlt rekonstrukciójánál a nemzeti történelem folyamatosságának záloga az ukrán lakta területek folytonossága. Hiszen ha ez nem így volna, nem beszélhetnének XVII. vagy XIX. századi ukrán történelemről, hanem a lengyel vagy orosz történelem részeként kellene tárgyalni a korszakot.

Minden nép számára kiemelt fontossággal bír a széles körű nemzeti öntudatra nevelésben a saját nemzeti történelem megismertetése, megtanítása. Ez minden időben erősítette a társadalom közösségi érzését, a közös sorsfordulók, hazaszeretet, a történelmi hősök és kiemelkedő személyiségek emléke révén. A múltra vonatkozó kutatások azt próbálják bebizonyítani, hogy az ukrán nép körében régi hagyományai vannak a nemzeti függetlenségért és önálló államiságért folytatott harcnak. Történelmi tanulmányokra azért is szükség volt, hogy eloszlassák a számos szkeptikus véleményét, akik kétségbe vonták az ukrán nemzet létezését. Mivel ezt a feladatot a nemzeti historiográfia hajtotta végre természetes, hogy az ukránoknál éppúgy, mint más népeknél, történészek álltak a nemzeti újjászületési mozgalom folyamatainak középpontjában.

Hogyan is alakult ki az ukrán történelemtudomány és történetírás? Milyen fejlődési szakaszokon ment keresztül? Kik voltak a legfontosabb történelemkutatók és milyen koncepciók domináltak? Ezekre a kérdésekre próbálok meg választ adni az alábbi részben.

Szembetűnő, hogy az ukrán nép múltja iránti érdeklődés a XVIII. század végén nagymértékben erősödött. Bal-parti Ukrajna nemesi értelmiségei kezdik el a dicső kozák múlt eseményeit felkutatni és publikálni az ide vonatkozó

³⁵ Tökéczki László: Beszéljenek a szövegek! Olvasásra ösztönzés és történelemtanítás. In: Történelem, eszmék, politika. Budapest, 1999. 333.

³⁶ Glatz Ferenc: Regionális történetiszemlélet Közép-Kelet-Európában. Bevezető előadás az MTA és a budapesti Európa Intézet által 2000. december 8–9-én rendezett „Magyarok és szomszédai az államalapítás korában” című nemzetközi konferencián. In: História, 2001. 5-6. sz. 58-59.

³⁷ Glatz, 2001. i.m.: 58-59.

történelmi forrásokat. Pl.: Olekszandr Rigelman: *Lyetopisznoje povesztvovanyije a Maloj Rossziji i jejo narogye i kozakah voobscse*; Mihajlo Antonovszkij: *Isztorija o Maloj Rossziji* (1799); Jakov Markovics: *Zapiszki o Malojrossziji* (1798). Abban a történelmi szituációban, amikor Ukrajna „már elvesztette függetlenségét és akarta ellenére elkezdte elveszíteni autonómiájának maradványait, ezek a hazafias művek óriási népnevelő jelentőséggel bírtak”³⁸ – olvashatjuk egy 1999-ben megjelent egyetemisták számára készült kézikönyvben. Majd a szerzőik megpróbálták műveikben rávezetni az olvasókat, hogy az ukrán nép balsorsát a „külföldi hódítók elnyomása okozza”, de ez csak ideiglenes állapot és nemsokára ismét szabad és erős állam lesz.

Hozzá tartozik az igazsághoz, hogy a múlt újdonsült kutatói nem mindig csak hazafiasságuk által vezérelve kezdték el a történelmi források felkutatását. A XIX. század elején a Birodalmi Címertani („Heraldia”) Kancellária megkérdőjelezte számos ukrán kozák család utódjának nemesi rangját, s ennek következtében indult meg a családi és vidéki könyvtárak és levéltárak anyagainak átvizsgálása, a nemességet bizonyító oklevelek érdekében. Ez keltette fel sokakban az érdeklődést a kozák kor iránt, s teljesedett ki később azáltal, hogy a megtalált források publikálásra kerültek, majd összefoglaló történelmi monográfiák születtek azok alapján. Az ukrán kozákság legnevesebb kutatóivá így váltak Roman Markovics, Timofij Kalinszkij, Vaszil Csernis, Vaszil Poletika, Fegyvir Tumanszkij és mások.

Fontos műnek számít a fentiek mellett a XIX. század első felében Dmitro Bantis-Kaminszkij tollából származó 4 kötetes mű: *Isztorija Maloj Rossziji szo vremjon priszojegyinyenyija onoj k Rossziszkomu goszudarsztvu* címmel. A szerző ebben az ukrán múlt sajátos értelmezését fejti ki, mely szerint az ukrán nép – hősies múltja ellenére – csak az orosz nép egyik ágát alkotja, s Ukrajna „újraegyesülése” Oroszországgal (1654) volt a legjelentősebb eseménye a közös történelmi múltnak. Bantis-Kaminszkij mérsékelt monarchista és birodalmi tisztségviselő volt, így ezt a lojalitást tükrözte szemlélete is, „amellyel egyébként az ukrán nemesség egy része egyetértett, hisz ezáltal ukrán (kisorosz) jellegük és a cárhoz fűződő hűségük egyaránt hangsúlyozva volt”³⁹ – jegyzi meg a művel kapcsolatosan a már idézett mű szerzőpárosa.

Teljesen más értékeket tükröz a következő mű, Mikola Markovics *Isztorija Malorossziji* című 5 kötetes munkája, amely 1842–43-ban látott napvilágot Moszkvában. Markovics az ukrán nemesek demokrata köréhez tartozott és műve az ukrán patriotizmus jó példája, határozottan megfogalmazta benne Ukrajna állami önállósághoz való jogát. Ezzel ellentmondott az akkori hivatalos (Karamzin, Pogogyin és Usztrjalov által kialakított) koncepciónak, amely teljes mértékben tagadta az ukránok mint önálló nép létezésének tényét és semmibe vette nemzeti érdekeiket.

Meghatározó történészi vélemények szerint, kiemelt fontosságú műve az ukrán historiográfiának a névtelen szerzőtől származó *Isztorija Rusziv*. Az alkotás akkor született, amikor az ukrán értelmiségiek körében a titokban régóta áhított ukrán állami függetlenség törekvése egyre inkább körvonalazódott, megfogalmazódott. S ebben a műnek is igen nagy szerepe volt. O. Oglöblin történész ezt a könyvet „az ukrán nép önállóságának örök könyve”-ként emlegette. A mű keletkezésének pontos dátumát és körülményeit, szerzőjének kilétét a mai napig homály

³⁸ V.P. Sevcsuk, M.G. Taranenko, 1999. i.m.: 145.

³⁹ V.P. Sevcsuk, M.G. Taranenko: 1999. i.m.: 147.

fedí, csak feltételezések és találgatások folynak. A mű népszerűségének záloga, hogy minden nép (beleértve az ukrán népet is) kulturális, erkölcsi és történelmi egyediségét vallja és azt, hogy joguk van az önálló állami-politikai fejlődésre.

Az említett könyv az ukrán nép történetének taglalását a legkorábbi időktől kezdi, s nagy hangsúlyt fektet az ukránok autochton voltának kérdésére. A Kijevi Rusz idejét az önálló ukrán államiság első szakaszának tekinti, és kijelenti, hogy a Kijevi Rusz az ukránok állama, vagyis a Rusz Ukrajnával és nem Oroszországgal egyenlő. A belső ellentétek és a mongol-tatár támadás után Ukrajna (Rusz) meggyengült és külföldi államok hódították meg.

A történelmi mű központi alakja az ukrán nemzeti-felszabadító mozgalom vezetője, Bohdan Hmelnyickij, akinek fő érdeme az ismeretlen szerző szerint, hogy felszabadította Ukrajnát az idegenek uralma alól és visszaadta valaha elvesztett államiságát. Az 1654. évi perejaszlavi szerződést nem „újraegyesülésnek”, hanem csak két nép és két állam szövetségének tartja a külső ellenfelek (Törökország és Lengyelország) ellen.

Egyik kortárs ukrán történész, V. Krizsanivszkij úgy jellemezte a művet, hogy az ukrán nemzeti és állami élet mélypontján, a XVIII–XIX. század fordulóján megjelent könyv éppúgy, mint Kotljarevskij *Eneidája* mintegy „égi jel volt a sokat szenvedett ukrán népnek, egy felhívás a nemzeti öntudat újjáélesztésére és az állami hagyományok feltámasztására”.⁴⁰

Az ukrán értelmiség tevékenységének másik fontos köre a népi folklór tanulmányozása és népszerűsítése. Ezt tartották az egyedi és teljes nemzeti kultúra kimeríthetetlen forrásának, ezért a XIX. század elején elkezdtek kijárni a falvakba („a nép közé”, ahogy ők nevezték) és gyűjteni a népszokásokat, népdalokat – a népi bölcsesség gyöngyszemeit. Ennek egyik eredményeképpen látott napvilágot 1819-ben Mikola Certeljev könyve, mely az ukrán történelmi mondák első gyűjteménye volt. Dmitro Dorosenko neves ukrán történész véleménye szerint „a kötetnek ugyanolyan jelentősége volt az ukránok körében, mint Vuk Karadzsić szerb ifjúsági énekeinek kiadása a délszlávok vagy a kraljedvori kézirat publikálása”.⁴¹

A népi hagyományok és folklór gyűjtéséhez és eredményeinek publikálásához nagymértékben hozzájárultak olyan neves kutatók, mint Mikola Kosztomarov, Mihajlo Makszimovics, Oszip Bogjanszkij és Ivan Szreznyevszkij. Történelmi vélemények szerint ez, az első ránézésre a politikától távol álló kulturális tevékenység nemcsak kedvezett a tömegek nemzeti öntudatra ébredésének, hanem hatással volt az értelmiség társadalmi öntudatának, illetve felelősségének kialakulásában is. Az ukrán paraszti élet minden nehézségét és elmaradottságát megismerve a gyűjtések során, az értelmiség fokozatosan ráébredt arra, hogy gazdasági és társadalmi reformokra van szükség helyzetük megjavításához.

Összességében a XVIII–XIX. századról elmondható, hogy az ukrán nemzeti újjászületésnek a kezdeti stádiumban általában történelemtudományi, népművészeti és irodalmi tartalma volt.

Világszerte gyakori jelenség, hogy a kis népek történelmét és annak periodizációját mindig egy nagy nemzet történelmébe integrálva foglalták össze. Az ukrán történelmi folyamatnak létezik orosz, lengyel és német értelmezése, sajátos-sága pedig, hogy nem jött eddig számításba Kelet-Európa történetének szöveggörnyezetében. Az ukrán történettudomány sokáig nem alkotta meg hiteles verzióját

⁴⁰ V.P. Sevcsuk, M.G. Taranenko: 1999. i.m.: 149.

⁴¹ Uo.: 150.

Ukrajna mint nemzetállam történetével kapcsolatban. A legfontosabb feladat volt egy ukrán nemzeti perspektívát keresni és találni; s így alakult ki, fejlődött a XIX. és XX. század folyamán az ukrán történelmi gondolkodás. A XIX–XX. század ukrán történelme a nemzeti mozgalmak története. A nemzeti gondolat fejlődése és a periodizáció szorosan összefüggnek. Az ukrán történészek korszakolására vonatkozó kutatások nélkül Ukrajna és az ukrán nemzeti mozgalom történetét nem érthetnénk meg.⁴²

Alább a Tarján Miklós fordításában megjelent legnevesebb ukrán történetírók legfontosabb koncepcióiból következnek részletek.

Mychajlo Hruševskij történetkonceptiója

1. A terület kérdése: ez egy elkülönült ukrán terület kialakulásának folyamata; korábban, a XIX. században Ukrajna különböző történelmi, földrajzi, etnikai régiók konglomerátuma volt, külön-külön regionális történelmi tudattal. A XVII–XVIII. század a kozák hetmanok (katonai kormányzók) uralma. Az ukrán kozákok 1648-ban, kiváltságaik védelmében, Hmelnyickij vezetésével felkeltek a lengyelek ellen, ami Ukrajna Oroszországhoz való csatlakozását eredményezte. A cári kormány a XVIII. századtól fokozatosan felszámolta autonómiájukat. Vezető elemeikből földbirtokos tiszti réteg alakult, többségük állandó katonai szolgálatot teljesített, vagy jobbágyorsba süllyedt. A XIX. században az általános hadkötelezettség bevezetésével végleg elveszítették kiváltságaikat.

„Jugo-Zapadnyij Kraj” (Délnyugati régió)

Orosz és lengyel Ukrajna között egzisztált a XVIII. század végéig Dél-Ukrajna, mely a XVI. századtól 1775-ig a Zaporozsjei köztársaság és török–tatár birtokok között a Fekete-tengertől északra szerveződött.

„Novorossija” (Új Oroszország), „Novorossijskij Kraj” (Új orosz régió)

1917-ben az erősen megnövekedett Orosz Birodalom része lett. A nyugat-ukrajnai területek, Bukovina, Galícia, Kárpátukrajna a XX. század közepéig nem tartoztak Oroszországhoz. Ezen régiók területi-etnikai egységesítése, azaz egy ukrán nemzeti állam létrehozása a XIX–XX. századi ukrán történelem legfontosabb folyamata.

2. A politikai kérdés: Az ukrán területek az Orosz Birodalomhoz, majd a Szovjetunióhoz tartoztak, ez sokban akadályozta a nemzeti állam kialakulását. Ukrajna „Délnyugati Régió” volt, az orosz kormányzat „Kisoroszországnak” tekintette a területet. Nem nézett jó szemmel semmilyen nemzeti törekvést, az ukrán nyelvet sem volt szabad használni, az orosz volt a hivatalos nyelv.

3. A koncepció kérdése: Ukrajna politikai életével kapcsolatban kétféle elképzelés érvényesült: az egyik a konzervatív felfogást képviselte, és orosz vezetés alatt kívánta tudni az országot. A másik a populista ukrán koncepció, mely ukrán irányítást óhajtott, s először használta a területen az „Ukrajna” nevet. Tarasz Sevcsenko művei, az ukrán hazafias irodalom hatottak erre a koncepcióra, illetve fogalmazták meg, s magáévá tette az ukrán arisztokrácia is. E koncepció a nemzetállam megalakítását tűzte ki célul.

4. A metodológia kérdése: A kis népek életében a nemzeti függetlenség kivívása érdekében elengedhetetlen a nemzeti történetiszemlélet továbbfejlesztése.

⁴² Tarján Miklós: Az ukrán történelmi gondolkodás a 19. és 20. században: Koncepció és periodizáció. (Potulnyckij, Volodymyr: Das ukrainische historische Denken im 19. und 20. Jahrhundert: Konzeptionen und Periodisierung. = Geschichte Osteuropas, 1997. 1. H. 2–30. p. műve alapján.) – In: Kisebbségkutatás. 11. évf. 2001. 4. szám.

*Periodizáció***Mychajlo Maksymovyc** (1804–1873)

1. A kijevi állam (864–1240)
2. A kijevi hercegség a tatár fennhatóság alatt (1240–1320)
3. A kijevi és perejaslavi hercegség a Litván Nagyhercegség keretében (1320–1569)
4. A lublini unió eredményeként a Litván Nagyhercegség ukrain területei Lengyelország részei lettek.
5. Kijev és Perejaslav visszatérnek az orosz világba, de autonómiát nyernek (1654–1764)

6. 1764-től a kisorosz hetmanátus felbomlása

Mychajlo Drahomanov (1841–1895)

1. Hercegi-városi periódus
2. Feudális-litván periódus
3. Lengyel uralom periódusa
4. Kozák korszak
5. Orosz cári korszak

Drahomanov az ukrán történelem lengyel periódusáról írva a lengyelek túlzott befolyását hangsúlyozta. Nagy hiba volt Fehéroroszország, Ukrajna területének egyesítése Lengyelországgal. A lengyelek „Drang nach Osten” törekvése, valamint a török és tatár nyomás veszélyezteti Ukrajnát. Drahomanov szerint az orosz uralom korszaka „elveszett idő” az ukrán kultúra számára.

Mychajlo Hruszevskij (1866–1934): Ukrajna történetét összeurópai történelmi összefüggésben vizsgálja *Az orosz történelem gyakorlati sémája és a keleti szlávok története racionális struktúrájának keresése* című, Szentpéterváron 1904-ben megjelent művében. A lengyel befolyás, lengyel államiság elemzését a lengyel történetírás végezte el.

Vjaceslav Lypynskij (1881–1931) nem alkotott más periodizációt Ukrajna történetéhez; munkái elemzésekor az ember megállapíthatja, hogy az ukrán történelem biztos periodizációján az elit és politikai kultúrájának összefüggéseit értette.

Ivan Rudnytskij (1919–1984)

- Az arisztokrácia kora (XIX század 40-es éveitől, a „Szt. Kirill és Metód társaság” fellépéséig)
- A populizmus kora (1840–1880) – romantikus korszak, pozitivisták korszak
- A modernizmus kora – a XIX. század 90-es éveitől az 1. világháború kezdetéig – a pártok és a szocialista eszmék kifejlődése.

A nemzettudat erősödését, a „kis népek” önállóságáért vívott harcot szolgáltatta 1818-ban az ukrán nyelvten megjelenése, 1876–1882 között a *Hromada* (az első ukrán politikai folyóirat) kiadása, a Sevcsenko Tudományos Társaság alapítása Lembergben (Lvov).

A dekabrista felkelés utáni orosz kormányzás

II. Sándor cár idején Ukrajnában nincs területi autonómia. Az ukránok anyanyelvüket akarják használni az iskolákban, a templomokban, a bíróság előtt. Az orosz kormány e követeléseket megtagadja, attól félve, hogy teljesítésük újabb követeléseket gerjeszt. Az orosz közönségben az elnyomás ellenére is létezik az ukrán nemzeti öntudat, a kultúra területén nyilvánul meg: 1803-ban, majd 1834-ben megnyitja kapuit a nyugati stílusú harkovi, illetve kijevi egyetem.

A XIX. század 90-es évei. Az első világháború

Terjed az ukrán nemzeti eszme a Rutén Történelmi Könyvtár és a Sevcsenko-társaság tevékenysége által. Fellendül a könyvkiadás, bár Ukrajna történetéről szintézis nem jelenik meg, több részmű születik. Mychajlo Hruszevszkij művében Ukrajna ukrán és lengyel lakosságának egyensúlyát kívánta bemutatni. Vjacseslav Lypynskij írásba foglalja kisorosz koncepcióját: a schlachta különleges szerepét, a területiség kérdését, a hetmanság szerepét stb. Továbbfejlesztette a területi elvet, mint az ukrán nemzet alapvető tényezőjét.

1914-től a 20. század harmincas éveig tart a történetírás „ukrán” korszaka. Az 1918-ban létrehozott Ukrán Tudományos Akadémia történelmi, politológiai, illetve gazdasági osztályai fontos tanulmányokat jelentetnek meg a hetmanátus, a területiség, az elit szerepéről, a görög katolikus egyházzól, Galícia hagyományos elitjéről. Elmélyült a szakadék az ukrán – főként emigrációban alkothattak – és a hivatalos szovjet történettudomány és történetfelfogás között: az ukrán nemzeti öntudat és a szovjet proletár internacionalizmus között. Az 50-es években Nyugat-Ukrajnában a bolsevik katonai hatalom fegyveres támadására ellenállás volt a válasz. Politikai síkon, az emigrációban az ellenállás egyik letéteményesének éppen a történettudomány bizonyult.

A függetlenedés óta eltelt több mint egy évtizedben ezekhez az alapokhoz és koncepciókhoz térnek vissza, illetve próbálnak visszakanyarodni a történészek, melynek eredményeképpen nagy mennyiségű történeti irodalom (tudományos és publicisztikai jellegű) látott napvilágot, melyek mind részei az ukrán történelmi látószög kialakításának.

Sokszor róják fel a kortárs történészek az előző nemzedéknek, hogy az ukrán nemzet történelmét általában nem értékelik kellőképpen. Ez a tendencia leginkább az „internationalizmus” időszakában jelentkezett a legmarkánsabban, s ideológiai alapját az ún. „kémcső-elv” képezte. Ez azt jelentette, hogy minden nemzetiséget egy új történelmi egységbe – a szovjet népbe egyesítettek, a nemzetiségi kultúrákból pedig létrehozták a szovjet kultúrát. Ez az elmélet a történelmi tudat deformációját eredményezte, mivel a nemzetek fejlődésének, a történelmi gyökekek kérdését kiiktatták és az „ukrán nép” fogalmát is lecserélték az „Ukrajna népe” terminusra. Ezt azzal indokolták, hogy az elsőnek nacionalista színezete van, míg az utóbbi az internacionalizmus jegyében használatos.⁴³

Anatolij Ponomarjov szerint ez a koncepció nem nevezhető újnak, mivel módszereiben a XIX. sz. végén a hazai és külföldi historiográfiában elterjedt elvet ismétli, vagyis a keleti szlávokon belül az orosz történelem felsőbbrendűségét vallja, amely a Kijevi Ruszból ered, majd Nagy Volodimir fejedelemségén, a Moszkvai fejedelemségen, az Orosz Birodalmon át a Szovjetunióba alakult át, ahol a geopolitikai és etnogenetikai központ Moszkva volt. Ebből következett, hogy az ukránoknak sosem volt önálló nemzetük, mivel az „beleolvadt” vagy a világtörténelemben, vagy a Rzech Pospolita és az Orosz Birodalom történetébe. Ukrajna kora középkori (XIV–XVI. század) története egybeolvadt a Litván Nagyfejedelemség, Magyarország, Rzech Pospolita történetével, a XVII. század utáni pedig az Orosz Birodalom történetével. Ukrajna és az ukrán nép önálló fejlődéstörténete ebből következően csak nagyon rövid ideig tartott (a Hetmanscsina idején).⁴⁴

Az ukrán történészek első próbálkozásait, hogy összekapcsolják a nép jelenét az előző századok eseményeivel egy egységes történelmi narratívába a szócikk

⁴³ Etnicsnij dovidnik, 1996. i.m.: 148. Az ukránokról szóló szócikket Anatolij Ponomarjov írta.

⁴⁴ Etnicsnij dovidnik, 1996 i.m.: 149.

szerzője tudomása szerint kezdetben bizalmatlansággal, mint az ukrán szeparatizmus és politikai érdekek megnyilvánulását fogadták. A szovjet ideológia bilincsébe vert sok évtizedes történetírás, amely tagadta az ukránok nemzeti történelmét, ködösített az ukrán nép eredete és az ukrán nemzetté válás folyamataira vonatkozóan – a mai napig érezteti hatását. Azáltal továbbá, hogy eltussolták Ukrajna korai történetét, természetesen a nép etnogenezise és nemzetté válása is egy későbbi időre tolódik – és ez az egész nemzeti történelem deformációjához vezetett, illetve az ukrán nemzet egységét is vitatta. Különállása is vita tárgyát képezte, mivel az ukránokat csak „provinciális (falusi) népségnek”, nyelvüket pedig a nagyorosz egyik nyelvjárásának tekintették. A jelenkori ukrán tudományos életben most a „megtisztítás” fázisa zajlik, vagyis a tudomány megszabadítása az ideológiai és politikai dogmáktól, illetve a visszakanyarodás a tudományos objektivitáshoz. Ez alapján lehet csak az etnikumokat, így az ukrán népet is, egységében és tárgyilagosan vizsgálni, megállapítani keletkezésének mechanizmusát, valódi történelmét. Ezt a nézetet L. Humiljov alapozta meg, de amikor az ukránokra vonatkozóan alkalmazzák, ez még mindig heves polémiát vált ki, mivel ez ellentmond a kelet-európai „testvérnépek”: oroszok, ukránok és beloruszok (fehéroroszok) genetikai egységét és egyidejű keletkezését valló berögződött nézetnek. A már idézett szerző nem veti el a fent említett népek etnokulturális rokonságát (de nem osztja a „közös etnogenetikai bölcső” elméletét), s a három nép egységét hangsúlyozza, amely nemcsak a különböző történelmi fejlődésben, hanem magában az eredetben gyökerezik.⁴⁵

Az ukrán nép és nemzet genezise megismerésének is különös aktualitása van, mivel a téma politikai és publicisztikai viták okozója mind a mai napig, és amelyből sokszor fantasztikus eredetelméletek is keletkeztek. Az ukránok eredetét egyesek a szkítákhoz, mások a hunokhoz, bolgárokhoz vagy az etruszkokhoz, de vannak olyanok is, akik kínai törzsekhez kötik annak érdekében, hogy „öregbítsek” az ukrán nép történelmét. Ezek azonban csak feltételezések, melyeknek semmiféle tudományos megalapozottsága nincsen. A régészeti, antropológiai, nyelvészeti és néprajzi adatok azt támasztják alá, hogy az ukránok távoli ősei az antok és szklavinok voltak, akik az i.e. I. évezred első felében népesítették be a Dnyeper és a Pripjatj folyók közötti területet. A keleti-szlávok állama – a Kijevi Rusz – a XIX. században jött létre, és lényegében az ukrán államiság és nemzetfejlődés kiindulópontjának lehet tekinteni. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy ez a folyamat a Kijevi Rusz idején nem fejeződött be, nem teljesedett ki, mivel az állam egysége nem maradt fenn sokáig, és a lakosság ukrán öntudata nem alakult ki teljesen. Az ukrán nemzetté válás a XVI–XVII. századi nemzeti fellendülés időszakában ment végbe, melynek fő megnyilvánulása a nemzeti felszabadító harcokban jelentkezett. Ekkor fogalmazódtak meg a nemzeti érdekek, a nemzeti eszme, jelképek, illetve az ukrán államiság első megtestesülése – a kozák köztársaság, a Zaporozsjei Szics, melyből kiindulva az ukránokat „kozák nemzetnek” is szokták nevezni. A nemzetté válás folyamatának következő fázisa – a nemzeti-kulturális „újjászületés” időszakára tehető. A XVI. században elkezdődött katonai-politikai „újjászületés”, a XVIII. század végén a kultúra és vallás terén folytatódott és a XX. század 20-as éveitől napjainkig egy általános nemzeti felemelkedés stádiumába lépett, amikor is az ukrán társadalmi élet minden szférájában – államiság, kultúra, tudomány, sajtó, mindennapok – megnyilvánul.⁴⁶

⁴⁵ Uo. 150.

⁴⁶ *Etnicsnij dovidnik*, 1996. i.m.: 154.

Visszakanyarodva az ukrán történelemhez, mint a nemzeti önkép formálásának egyik fő eszközehez, meg kell említenünk továbbá az általános és középiskolai történelem tankönyvek fontos szerepét e folyamatban. Ismeretes, hogy a történelem tanítása, ebből kifolyólag a tananyag és a tankönyvek a fő alapja a felnövekvő nemzedék identitástudata és világnézete formálásának. A tanulókhoz írt előszavakban, bevezető fejezetekben szintén lehetőség nyílik az új államrendet propagálni. Jó példa erre az 1994-ben Ungváron kiadott 10–11. osztályosok számára készült Ukrajna története című tankönyv. Ennek előszavából megtudhatjuk: „az ukrán nép a mai napig sem ismeri érdemben saját múltját, elsősorban történelmének azon lapjait, melyek a szovjet korszakról szólnak. A korlátlan hatalmú birodalom, melybe Ukrajnát is belekényszerítették, vezetői jól tudták, hogy így könnyebb uralkodni, így biztosabban meg tudják őrizni a kommunista rendszert. Éppen ezért mindent megtettek azért, hogy elferdítsék a tömegek történelmi tudatát. Különösen céltudatosan hamisították meg az állam pártfelügyelői az utóbbi évszázad történelmét. Az állampárt megszűnése és Ukrajna függetlenségének kikiáltása véget vetett az eddigi hivatalos történelemnek. A tudósoknak lehetőségük nyílt egy olyan történeti szemléletmód kidolgozására, amely az élet igazságán alapszik... Reméljük, hogy köztársaságunk történelmének tanulmányozása során szívetekbe vésődik az igazság, mi szerint az ukrán nép nagy európai néphez méltó tragikus és hősi utat tett meg.”⁴⁷ Felróva a megelőző kor „történelemtudósainak” hibáit, ferditéseit, e szempontból az ukrán történetírás sem marad el. A múlt, az „őshonos területek” történetének megírásakor ők is szívesen válogatnak a szovjet érában kidolgozott, birodalmi ideológiától nem mentes irodalomból. Jó példa erre a mai Kárpátalja történetének feldolgozása, mely témában a kárpátaljai ukrán történészek alapvető koncepciója a fehér horvát–ukrán kontinuitás elmélete⁴⁸. Ez alapján „bizonyítják”, hogy ezen a területen az ukránok alkotják az őshonos lakosságot, nem pedig a magyarok, akik Álmos vezetésével „átkeltek a Kárpátokon, elfoglalták a Felső-Tisza-vidéket, majd elvonultak délre, a középső-dunántúli területekre”⁴⁹, s csak a XI–XII. században hódították meg végleg „Kárpátalját” (Zakarpattya), bár a terület szláv jellege ezután is megmaradt.⁵⁰ A fenti nézettel majdnem egybeeső számot kiejvi kutató véleménye is, akik úgy tudják, „a IX. század végén lezajlott magyar honfoglalás idején Kárpátalján (Zakarpattya – M. A.) már jelentős szláv lakosság élt”, „a hódító magyar földesurak” pedig fokozatosan „megtörve a helyi szlávok erős ellenállását, foglalták el a Kárpátok keleti lejtőit. Ruzscka Krajna (Kárpátalja akkori neve a szerzők szerint) teljes meghódítása pedig köztudottan a XIV. század első felében fejeződött be”.⁵¹ Ilyen és ehhez hasonló jellegű megállapítások gyakran előfordulnak az ukrán nyelvű történeti irodalomban, vagyis nem minden esetben vannak szinkronban az egyetemes vagy pl. a magyar historiográfia mai állásával.

Összegzőképpen megállapítható, hogy az ukrán nép 1991. évi függetlenedése következtében lépett át a kulturálisról a politikai nemzet szintjére, melyben nagy szerepe volt az egykori kommunista szuperhatalom, a Szovjetunió felbomlásának. A nemzetállami státus elérésével lehetőség nyílt, illetve szükségessé vált a korábbi értékek és fogalmak átértékelésére, a nemzeti érdekek és perspektíva

⁴⁷ Sz. V. Kulcsickij, J. O. Kurnoszov, M. V. Koval: Ukrajna története 10–11. I. rész. Ungvár, 1994. 3.

⁴⁸ Teszik ezt annak ellenére, hogy számos történész, régész kutatásainak eredménye cáfolta ezt az elméletet.

⁴⁹ Nariszi isztoriji Zakarpattya. I. tom: z najdavnyisih csasziv do 1918 roku. Red.kol. pid ker.: I. Hrancsaka. Uzshorod, 1993. 48.

⁵⁰ Uo. 52.

⁵¹ Etnicsnij dovidnik, 1996. i.m.: 136.

kialakítására. Az államiság sokévszázados hiánya miatt az államszervezet majd minden lépcsőfokát meg kellett teremteni, vagy pedig nemzeti nyelvűvé tenni. Az ukrán nyelv és az ukrán történelem, mint a nemzettudat formálásának elsődleges eszköze, kiemelt szerephez jutott, mivel az orosz és szovjet historiográfia által kialakított „kisorosz”-kép és státus, már nem felelt meg az új viszonyok között. A dicsó múlt, az őshonos területek történetének megírásakor viszont céljaiknak megfelelően szelektálva, olykor a forráskritikát mellőzve, ők is szívesen nyúltak a szovjet érában kitermelt (ál)tudományos irodalomhoz, koncepciókhoz. Azonban fontos hangsúlyozni azt is, hogy az 1991 utáni történetírás alapjaiban visszatért az 1917 előtti történeti koncepciókhoz, művekhez, nagymértékben azokat használják forrásul a korai, közép- és újkori események taglalásánál, majd kiegészítik a XX. századra vonatkozó fejezetekkel, mely korszak tisztázásához nagy segítséget nyújtanak az emigráns ukrán történészek munkái.

IRODALOM

- Anthony D. Smith: A nacionalizmus és a történészek. In: *Regio*, 2000/2.
- Anthony D. Smith: *Theories of nationalism*. Holmes and Meier Publishers, New York, 1983.
- Berend T. Iván: Romantika, nacionalizmus, modernizáció. Közép- és Kelet-Európa a 19. században. – In: *História*, 2001/3.
- Beszámoló II. János Pál pápa 2001. június 23.-i ukrainai útjáról: *Kilencvennegyedik, mégis első. „Az ember nem lett szabadabb, mert megtagadta Istent” – mondta a pápa Ukrajnában*. Új Ember Tallózó. 2001/26 (július 1.)
- Bohdan Cservak: *Ukrajinszkij nacionalizm*. Doszlidzsennja, interpretaciji, portreti. Drohobics, 1996.
- Bretter Zoltán és Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs, 1995.
- Dovidnik skoljara. Isztorija Ukrajini. Red. kol.: Sz. Krupcsan, T. Krupcsan, O. Szkopnenko. Kijev, 2003.
- E.J. Hobsbawm: *A nacionalizmus kétszáz éve*. Maecenas Kiskönyvtár, 1997.
- Etnicsnij dovidnik. Etnicsnij mensini v Ukrajinyi. Red. kol. pid ker.: Vlagyimir Jevtuh. Kijiv, 1996.
- Felipe Fernández-Armesto: *Európa népei*. Corvina Kiadó, Budapest, 1995.
- Font Márta, Krausz Tamás, Niederhauser Emil, Szvák Gyula: *Oroszország története*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2001.
- Franko I. J.: *Odvertij liszt do halickoji ukrajinszkoi molodezsi*. – In: Franko I. J.: *Zibr. Tvoriv u 50 tomah*. Kijiv, 1986. Tom 45.
- G. Grabovics: *Do isztoriji ukrajinszkoi literaturi*. Doszlidzsennja, esze, polemika. Kijiv, 1997.
- Gereben Ágnes: *A szovjet egyházpolitika gyökerei*. – In: *Magyar Szemle*, Új folyam X. 11–12. sz. Budapest, 2001. december.
- Glatz Ferenc: *Regionális történetiszemlélet Közép-Kelet-Európában*. Bevezető előadás az MTA és a budapesti Európa Intézet által 2000. december 8-9-én rendezett „Magyarok és szomszédai az államalapítás korában” című nemzetközi konferencián. – In: *História*, 2001. 5–6. sz.
- Hans Kohn: *Nationalism. Its Meaning and History*. Princeton, Toronto, 1955.
- Hilarion (Alfejev) bécsi és ausztriai püspök: *A kereszténység a harcok szekularizmus kihívása előtt. Előadás a Magyar Ortodox Egyházmegye (Moszkvai Patriarchátus) konferenciáján – Budapest, 2004. június 19. Fordította: Bilku Szergij lelkes és Tatárka Kirill diakónus*
- Hunyady György: *A nemzeti identitás és a sztereotípiák görbe tükre*. – In: *Magyarságkép és történeti változásai*. MTA. Műhelytanulmányok. Budapest, 1999.
- I. Ohijenko: *Nariszi isztoriji Ukrajinszkoi Pravoszlavnoji Cerkvi*. Lviv, 1925. <http://www.ukraine-church.com/index.html>

- Isaiah Berlin: A nacionalizmus: valaha elhanyagolták, ma hatalmas úr (In: Politikai doktrínák. Szöveggyűjtemény. Szerk.: Demeter M. Attila. Partiumi Keresztény Egyetem. Nagyvárad, 2004.
- K. Bondarenko: Blizsk i zlidnyi ukrajinszkoho nacionalizmu. – In: Dzerkalo tizsnya, 2002. №7.
- Kántor Zoltán: Nacionalizmuselméletek: az összegzések ideje? – In: Regio, 2001/3.
- Kaszjanov G.: Teoriji naciji i nacionalizmu. Kijiv, MAUP, 1999.
- Lajtai L. László: Nemzetkép az iskolai történelemoktatásban 1777–1848. Iskolakultúra könyvek, 21. Pécs–Budapest, 2004.
- Miroslav Hroch: Social Preconditions of National Revival in Europe. Cambridge, 1985.
- N. Bergyajev: Isztoki i szmizsl ruszkogo kommunyizma. Parizs, 1955.
- Nariszi isztoriji Zakarpattya. I. tom: z najdavnyisih csasziv do 1918 roku. Red.kol. pid ker.: I. Hrancsaka. Uzshorod, 1993.
- Natalija Vihrisztjuk: Sztanovlennya ta rozvitok ukrajinszkoji nacionalnoji ideji. – In: Mology, oszvita, nauka, kulytura i nacionalyna szamoszvidomiszty. Zbirnik materialiv VIII. Vszeukrajinszkoji naukovo-prakticsnoji konferenciji. Kijiv, 2005. Tom 5.
- Niederhauser Emil: A nemzeti megújulás kora. In: História, 1995/XVII. évf. 1. szám.
- Niederhauser Emil: Kelet-Európa története. História Könyvtár, Budapest, 2001.
- O. D. Bojko: Isztorija Ukrajini. Kijev, 2002.
- Oreszt Szubtelynij: Ukrajina: isztorija. Kijiv, 1993.
- Oroszország és a Szovjetunió XX. századi képes történeti kronológiája 1900–1991. Szerk: Krausz Tamás és Szilágyi Ákos. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- Pierre Manent: Politikai filozófia felnőtteknek. A demokratikus társadalom látellete. Kende Péter fordításában és előszavával. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- Romsics Ignác: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998.
- Sz. V. Kulcsickij, J. O. Kurnoszov, M. V. Koval: Ukrajna története 10–11. I. rész. Ungvár, 1994
- Szerhij Masovec: Ukrajinszkij nacionalizm. – In: Mology, oszvita, nauka, kulytura i nacionalyna szamoszvidomiszty. Zbirnik materialiv VIII. Vszeukrajinszkoji naukovo-prakticsnoji konferenciji. Kijiv, 2005. Tom 5.
- Szoldatenko V., Szivoljub J.: Vitoki i peredviszniki ukrajinszkoji ideji. – In: Vicse. 1993/№ 11.
- Szücs Jenő: Nemzet és történelem. Budapest, 1974.
- T.V. Ladicsenko: Isztorija Ukrajini XX. szt. Zrazki vidpovidej do egzamenacijnih biletiv. Kijev, 2002.
- Tarján Miklós: Az ukrán történelmi gondolkodás a 19. és 20. században: Konceptió és periodizáció. (Potulnyckyj, Volodymyr: Das ukrainische historische Denken im 19. und 20. Jahrhundert: Konzeptionen und Periodisierung. = Geschichte Osteuropas, 1997. 1. H. 2–30. p. műve alapján.) – In: Kisebbségkutatás. 11. évf. 2001. 4. szám.
- Tökéczki László: Beszéljenek a szövegek! Olvasásra ösztönzés és történelemtanítás. In: Történelem, eszmék, politika. Budapest, 1999.
- Történelmi fogsalomtár. Szerk.: Gerencsér Ferenc. Intermix Kiadó. 2000.
- Ukrajna Alkotmánya, 1996.
- V.P. Sevcsuk, M.G. Taranenko: Isztorija ukrajinszkoji derzsavnosztyi. Kursz lekcij. Kijiv, 1999.
- Vaszil Mihalszuk: Problemi ukrajinszkoho nacionalizmu v Ukrajyni. <http://www.mirror.kijiv.ua>
- Zbiegniew Brzezinski: The Grand Failure. New York, 1989.